

Мінченко М.В.

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

Федоров І.О.

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

ГЕНЕЗА ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ В ЗАКОНОДАВЧИХ АКТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті аналізується процес становлення та розвитку інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх в правових актах Російської імперії. Дослідження історичного досвіду зумовлено необхідністю вирішення зловбодених питань. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, аналізу, індукції. На думку авторів, особливу роль у формуванні відповідного кримінально-правового інституту кримінального законодавства в період, що розглядається зіграло участь передових сил громадськості у виконанні кримінальних покарань та інших заходів кримінально-правового характеру щодо дітей та підлітків, які вчинили злочини. Автори також аналізують переваги і недоліки законодавчих актів того періоду, особливості правової регламентації діяльності виховно-виправних установ для злочинців-підлітків. Соціально-економічні, політичні умови, що склалися у Російській імперії: скасування кріпосного права, судова реформа 1864 р. тощо, сприяли поступовому вирішенню питання щодо профілактики злочинності серед неповнолітніх. Нормативно-правові акти, прийняті у XIX – на початку XX ст., були внесені до положення про підвищений юридичний захист неповнолітніх порівняно з дорослими підсудними та засудженими. Уряд не тільки ізолював неповнолітніх злочинців у спеціально створених установах, але й поставив завдання щодо їх виправлення і ресоціалізації. Доцільно відмітити, що гуманістичні погляди на цінність дитини як особистості та члена суспільства були основними засадами системи профілактики злочинності, що була створена в Російській імперії в середині XIX – початку XX ст.

Ключові слова: неповнолітні, кримінальна відповідальність, злочин, покарання, кримінальне законодавство, виховно-виправні установи.

Постановка проблеми. Проблему кримінальної відповідальності неповнолітніх у дореволюційній Росії необхідно розглядати крізь призму становлення цього інституту. Особливо важливим для вивчення означеної проблеми є часовий період від середини XIX ст. до початку XX ст., оскільки саме він характеризується становленням і розвитком цього кримінально-правового інституту, а також виникненням і досить успішною діяльністю виправних закладів для неповнолітніх злочинців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну увагу вивченню кримінальної відповідальності неповнолітніх приділяли такі вчені: Е. В. Антонов, І. І. Горонович, О. Д. Коротнєв, Л. І. Беляєва, О. В. Кравченко, О. В. Кузьменко [1, 2, 4, 5, 6, 7, 9].

Деякі питання щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх і досі залишаються дискусійними та потребують адекватного тлумачення, роз'яснення в сучасних реаліях, а осо-

бливо з упровадженням інституту кримінального проступку й класифікації правопорушень у ст. 12 Кримінального кодексу України [8].

Формування цілей статті. Для нашого суспільства проблема як боротьби зі злочинністю в цілому, так і зі злочинністю неповнолітніх як соціальним явищем зокрема в останні роки набула особливого резонансу. Це зумовлено тим, що вже тривалий час наша держава перебуває в стані, для якого характерні загострення безлічі суперечностей, наростання соціальної напруженості, девальвація традиційних моральних цінностей, різке зниження рівня законослухняності, дестабілізація громадського порядку, гібридна війна. Зростання соціального розшарування, поява нових привілейованих верств, безробіття, інфляція, неконтрольованість зброї – усе це провокує погіршення криміногенної ситуації в нашій державі.

Огляд нормативно-правового регулювання кримінальної відповідальності неповнолітніх у

дореволюційній Росії сприятиме об'єктивному визначенню перспектив подальшого розвитку теоретичної думки, а також окресленню ефективних шляхів удосконалення відповідних правових норм і практики їх реалізації в сучасному суспільстві, визначенню методів та способів запобігання проявам насильства серед неповнолітніх і відповідного покарання за скоєні злочини.

Виклад основного матеріалу. Державну політику, спрямовану на боротьбу зі злочинністю неповнолітніх в історії самодержавної Росії, можна умовно розподілити на декілька етапів, кожен з яких характеризувався різним ступенем законодавчої регламентації кримінальної відповідальності неповнолітніх: від повного ігнорування підліткової злочинності як явища до гіпертрофованого розуміння його соціально-кримінологічного значення.

До середини XIX ст. ставлення держави до неповнолітніх правопорушників можна назвати вкрай жорстким. Ця тенденція зберігалася ще з тих часів, коли особливого правового статусу неповнолітнього як особи, що потребує підвищеного захисту і охорони з боку держави у зв'язку з віковими особливостями, специфікою психофізіологічного розвитку та соціально-правового становища, не існувало. Підлітки, які вчинили протиправні вчинки, прирівнювалися до дорослих злочинців. Не було юридичних правил спеціального захисту дітей у судах і в тюрмах, а також після звільнення з них. Так, у «Соборном уложенні» 1649 р. прямо вказано, що в Московській державі «суд и росправа была во всяких делех всем равна» [16].

Першою спробою зменшити вплив каральної політики на неповнолітніх можна вважати норму, що передбачає відмежування кримінальної відповідальності неповнолітніх від санкцій, що застосовуються до дорослого злочинця. Вона з'явилася в 1669 р. як доповнення до «Соборного уложения» 1649 р. і трактувала: «... аще отрок седми лет убьет, то повинен есть смерти», тобто вперше в російському законодавстві був визначений віковий критерій періоду неосудності за вчинене правопорушення [17].

Наступним етапом правової регламентації інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх було прийняття «Артикула воинского» 1715 р. І хоча в ньому немає закріплення віку, після досягнення якого фізична особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності, однак у тлумаченні на Артикул 195 зазначалося про покарання за крадіжку, яке «обыкновенно

умалается или весьма оставляется, ежели ... вор будет младенец, который дабы заранее его от сего отлучить, может от родителей своих лозами наказан быть» [13]. Але законодавець не визначає межі віку неповнолітньої особи. Крім того, вік неповнолітнього злочинця є обставиною, яка пом'якшує відповідальність тільки за крадіжку. Що ж стосується злочинів проти держави, то в цьому випадку до неповнолітніх наряду з дорослими застосовувалися максимальні санкції.

У другій половині XVIII ст. у руслі змін каральної політики вбік загальної гуманізації кримінальних норм відбувалося подальше пом'якшення кримінальної відповідальності неповнолітніх. Уперше в указах Катерини II був чітко встановлений вік повноліття (17 років) і вік, з якого наставала кримінальна відповідальність (10 років).

В Указі від 26 червня 1765 р. «О производстве дел уголовных, учинённых несовершеннолетними, и о различии наказания по степени возраста преступников» передбачено пряму заборону на застосування тортур до неповнолітніх і запропоновано «употреблять в изыскании справедливости больше милосердия, нежели жестокости, а в возрасте 10 лет и меньше отдавать для наказания отцам, матерям или помещику и съделаное в малолетстве преступлением не считать» [3].

У своєму наказі імператриця Катерина II вперше в історії російського кримінального судочинства при розслідуванні справ стосовно неповнолітніх змушувала встановлювати причини вчинення злочину і виявляти дорослих підбурювачів, а одержані матеріали передавати до Сенату.

У пореформеній Росії в умовах стрімкої урбанізації та індустріалізації відбувалося стрімке збільшення чисельності маргінальних елементів суспільства, що не кращим чином позначалося на криміногенній ситуації в країні. Це не могло не відбитися і на зростанні підліткової злочинності. Тому означений період характеризується активною роботою зі створення ефективних методів і механізмів взаємодії державних та громадських інститутів у справі боротьби з правопорушеннями неповнолітніх, формуванням основ ювенальної юстиції. Саме в цей час система правових актів, що регулювала підстави пом'якшення або звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх у Російській імперії, набула максимального розвитку.

Відповідно до «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 р. неповнолітньою визнавалася особа у віці від 7 років до 21 року. При цьому встановлювалося кілька

вікових груп: особи до 7 років визнавалися повністю неосудними, з 7 до 14 років умовно осудними, а для осіб з 14 років до 21 року передбачалося пом'якшення покарання, якщо було доведено, що в злочинну діяльність їх втягнули повнолітні. Згідно зі ст. 100 «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных» діти, які не досягли 7 років і вчинили злочини, не підлягали кримінальному покаранню. Їх віддавали під суворий нагляд і контроль з боку батьків або «благонадійних» родичів, зобов'язаних уживати заходів щодо їх виправлення. Цей правовий акт також скасовував тілесні покарання для 10–14-річних правопорушників і встановлював виправні заходи, згідно з якими неповнолітніх розміщували в особливих приміщеннях при в'язницях і арештних будинках, застосовували заходи домашнього виправлення або віддавали до монастирів. З іншого боку, цей документ закріплював умову, за якою неповнолітній вік не враховувався: так, відповідно до ст. 146 (редакція 1885 року) малолітні в разі рецидиву злочинного діяння каралися як дорослі.

У рамках проведення судової реформи був прийнятий «Устав о наказаниях» 1864 р., містив інформацію щодо інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх. Зокрема, закріплювалася можливість пом'якшення санкцій, що застосовувалися до підлітків-правопорушників. Мірові судді отримали право направляти їх замість в'язниць у спеціальні притулки з метою морального виправлення [14].

І хоча діяльність таких притулків не була в правовому відношенні чітко врегульована, у цьому напрямі розпочалася активна робота, результатом якої стало прийняття цілого ряду нормативних актів.

Так, відповідно до Закону «Об учреждении приютов и колоний для нравственного исправления несовершеннолетних преступников» від 5 грудня 1866 р. засновувалися спеціальні притулки для морального виправлення неповнолітніх, які вчинили злочини [10, с. 352–353]. За задумом уряду, ці заклади повинні були засновуватися за рахунок коштів державного бюджету, а також коштів «Общества попечительного о тюрьмах», земств, приватних осіб. Одночасно законодавець вимагав роздільного тримання неповнолітніх за гендерною ознакою. Засновувати притулки дозволялися тільки з відома міністра внутрішніх справ. Згідно зі ст. 4 цього закону до притулків направлялися особи за судовими вироками, але при цьому батьки направлених до притулків дітей повинні були платити за утримання і виховання дітей, причому грошовий внесок на користь притулку для

батьків з недостатніми заробітками мав не перевищувати трьох рублів на місяць. Завідування притулками покладалося на осіб з високими моральними якостями, які мали атестат. У притулках повинні були викладати: Закон Божий за правилами того віросповідання, до якого належить неповнолітній; читання, письмо та основні правила арифметики, а при можливості й інші елементарні науки; землеробські роботи, або ремісничі, або ті та інші водночас.

У випадку втечі неповнолітніх з притулку мали повертати назад і утримувати під особливо суворим наглядом окремо від інших, але це покарання не могло тривати понад один місяць. Термін перебування неповнолітніх у притулку міг бути скорочений на третину, але якщо хтось зі звільнених був помічений у поганому поведженні, то знову повертався до притулку вже до закінчення повного терміну перебування. Після закінчення терміну ув'язнення керівництво притулку також не повинно було залишати без уваги своїх підопічних. Неповнолітні, які вийшли з нього, повинні протягом певного терміну перебувати під заступництвом притулку. Притулок зобов'язаний був надавати їм можливе сприяння в період постпенітенціарної адаптації.

У 1876 р. був прийнятий Устав «О предупреждении и пресечении преступлений». Він утілював системний підхід до профілактики правопорушень серед неповнолітніх. Основні обов'язки щодо здійснення превентивних заходів поклалися на поліцію і частково на керівників навчальних закладів, педагогів, власників будинків і дворників [20].

Однією з особливостей Закону «О предоставлении исправительным приютам права заключения условия об отдаче выпускаемых воспитанников в наём или обучение» від 20 травня 1892 р. було те, що термін утримання неповнолітніх у притулку визначався не судом, а керівництвом виправного закладу, але не більше ніж до досягнення ними 18-річного віку.

Закон «О предоставлении исправительным приютам права заключения условия об отдаче выпускаемых воспитанников в наём или обучение» від 2 лютого 1893 р. надавав право керівництву виправних закладів улаштовувати умовно звільнених вихованців для роботи і навчання до благонадійних майстрів у промислові заклади або на сільськогосподарські роботи. Це стосувалося тільки осіб, які не досягли 18-річного віку.

Законом «Об изменении форм и обрядов судопроизводства по делам малолетних и несовершенно-

нолетних, а також законоположений об их наказуемости» від 2 червня 1897 р. регламентувалася система участі законних представників; нові заборони; відповідальний нагляд; виділення в окреме провадження справ про співучасть неповнолітніх; окреме провадження «о разумении» (з'ясування рівня розумового і морального розвитку обвинуваченого); обов'язковий захист. Щодо осіб віком до 17 років закон скасовував смертну кару, каторгу, поселення, вислання тощо. Неповнолітній не міг бути засуджений до тюремного ув'язнення спільно з дорослими. Неповнолітні від 10 до 14 років і від 14 до 17 років могли бути віддані під нагляд батьків і опікунів (раніше це застосовувалося тільки до осіб віком до 14 років), поміщені в притулки і колонії для неповнолітніх [11, с. 357–364].

«Уголовное Уложение» від 22 березня 1903 р. також передбачало особливий режим кримінальної відповідальності для малолітніх і неповнолітніх. Згідно зі ст. 40 відділення 4 розділу 1 «Уголовного Уложения» «... не вменяется в вину преступное деяние, учинённое малолетним, не достигшим десяти лет» [15]. Особи віком від 10 до 17 років, які вчинили злочини «без разумения», на розсуд суду віддавалися під відповідальний нагляд батькам або опікунам, які дали на це згоду. За ст. 41 щодо злочинців у віці від 14 до 17 років, які вчинили тяжкі злочини, встановлюється необхідність направлення їх до виховно-виправних закладів для неповнолітніх, але там вони могли перебувати тільки до повноліття. Смертна кара, каторжні роботи, позбавлення громадянських прав, вислання замінялися позбавленням волі від двох до п'яти років, яке вони відбували в особливих приміщеннях, облаштованих для них при в'язницях або будинках для заарештованих за вироками мирових суддів. Неповнолітні

злочинниці жіночої статі могли бути віддані до досягнення ними 21 року до жіночих монастирів [18, с. 241].

Важливе значення в справі правової регламентації діяльності установ для підлітків-злочинців мало прийняте в 1909 р. Положення «Про виховно-виправні заклади для неповнолітніх». У ролі засновників виховно-виправних установ згідно з Положенням могли виступати уряд, земство, міста, духовні установи, громадські організації та приватні особи. У ст. 1 цього положення було закріплено, що ці заклади перебувають під заступництвом імператора і засновуються для морального виправлення вихованців та підготовки їх до чесного трудового життя. А метою цих закладів є турбота про їх релігійно-моральний, розумовий і фізичний розвиток, необхідність дати їм початкову освіту. Це не лише надання знань, а й формування вмінь застосовувати їх у практичних ситуаціях, які допомогли б їм «снискивать» кошти для подальшого існування [12].

Висновки. Таким чином, дослідивши правову базу кримінальної відповідальності неповнолітніх у Росії в XIX та на початку XX ст., можемо констатувати, що в законодавстві почали з'являтися юридичні норми, що передбачали зменшення тяжкості кримінального покарання для злочинців-підлітків. Прийняті в той період нормативно-правові акти були внесені до положення про підвищений юридичний захист неповнолітніх порівняно з дорослими підсудними та засудженими. Уряд не тільки ізолював неповнолітніх злочинців у спеціально створених установах, але й поставив завдання щодо їх виправлення і ресоціалізації. Однак, не применшуючи значення вищеназваних успіхів законодавця, відзначимо, що в дореволюційній Росії у вирішенні проблеми боротьби з підлітковою злочинністю продовжував превалювати репресивний підхід.

Список літератури:

1. Антонов Е. В. О пользе исправительных приютов и убежищ для малолетних преступников и освобожденных из мест заключения. Москва: Тип. Игнацуса, 1879. 71 с.
2. Беляева Л. И. Воспитание несовершеннолетних правонарушителей в России: в 3-х частях: монография. Москва: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж, 2007. Ч. 1: Учреждения для несовершеннолетних правонарушителей в Российской империи. 400 с.
3. Богданова Ю. Н. Историко-правовое исследование проблем профилактики правонарушений несовершеннолетних в пореформенной России: автореферат дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.01. Москва, 2007. 25 с.
4. Гороневич И. И. Об исправительных заведениях для преступных и порочных детей. Очерк. Изд. Херсон. губ. зем. управы. Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1893. 42 с.
5. Коротнев А. Д. Малолетние и несовершеннолетние преступники. Краткий историко-юридический очерк. Санкт-Петербург: Тип. СПб. т-ва печ. и изд. дела «Труд», 1903. 113 с.
6. Кравченко О. В. Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: дис. ... доктора історичних наук: 07.00.01 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2019. 690 с.

7. Кравченко О. В. Товариства виправних притулків для неповнолітніх в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Збірник наукових праць. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». Харків, 2011. № 37. С. 29–38.

8. Кримінальний кодекс України. Верховна Рада України URL: <https://bit.ly/3Jety2> (дата звернення 27.01.23).

9. Кузьменко О. В. Історія розвитку законодавства України та Росії про кримінальну відповідальність неповнолітніх. *Переяславська рада: її історичне значення і перспективи розвитку східнослов'янської цивілізації*: сб. науч. тр.: по матер. VII Междунар. науч.-практич. конференції, 19–20 декабря 2012 г., Ч. 2. / ред. А. Г. Романовский, Ю. И. Панфилов. Харьков: НТУ «ХПИ», 2013. С. 125–128. URL: <https://bit.ly/312Vvrl> (дата звернення 27.01.23).

10. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1868. Т. 41. Отделение 2. № 43949. 1411 с.

11. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Третье. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1900. Т. 17. № 14233. 1571 с.

12. Положение о воспитательно-исправительных заведениях для несовершеннолетних. Свод Законов Российской Империи. Том XIV. *Библиотека репринтных изданий Консультант Плюс: Классика российского права*. URL: <http://bit.ly/3juqnkj> (дата звернення: 27.01.23).

13. Российское законодательство X – XX веков: у 9-ти томах. / Отв. ред.: Маньков А.Г.; под общ. ред.: Чистяков О.И. М.: Юрид. лит., 1986. Т. 4. 512 с.

14. Российское законодательство X–XX веков: у 9 т./ под общ. ред. О. И. Чистякова. М.: Юридическая литература, 1988. Т. 6. 431 с.

15. Свод Законов Российской Империи. Том XV. *Библиотека репринтных изданий Консультант Плюс: Классика российского права*. URL: <http://bit.ly/3118vhr> (дата звернення: 27.01.23).

16. Соборное уложение 1649 года. / Под ред. Тихомиров М.Н., Епифанов П.П. М., Изд-во Моск. ун-та, 1961. URL: <https://bit.ly/3DGcir8> (дата звернення: 27.01.23).

17. Уголовное право. Общая часть. 2-е издание. Учебник для бакалавров / Под ред. Тарбагаева А.Н. URL: <http://bit.ly/3XhbwYF> (дата звернення: 27.01.23).

18. Уголовное Уложение. Свод Законов Российской Империи. Том XV. *Библиотека репринтных изданий Консультант Плюс: Классика российского права*. URL: <http://bit.ly/3Yci5MK> (дата звернення: 27.01.23).

19. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми Судьями. Свод Законов Российской Империи. Том XV. *Библиотека репринтных изданий Консультант Плюс: Классика российского права*. URL: <http://bit.ly/3wMGбук> (дата звернення: 27.01.23).

20. Устав о предупреждении и пресечении преступлений. Свод Законов Российской Империи. СПб., 1876. Том XIV. URL: <https://bit.ly/3HTM7zH> (дата звернення: 27.01.23).

Minchenko M.V., Fedorov I.O. THE GENESIS OF THE INSTITUTE MINOR'S CRIMINAL LIABILITY IN RUSSIAN EMPIRE'S LEGAL ACTS

The article analyzes the process of formation and development minor's criminal liability in Russian Empire's legal acts. The study of historical experience is determined by the need to solve current issues. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, analysis, induction. According to the authors, special role in the formation of the relevant criminal law institute in the period under review, played participation of public forces in the appointment of criminal punishment and other measures of criminal law in relation to children and adolescents who have committed crimes. The authors also analyze the advantages and disadvantages of legislation of that period, features educational and correctional institution's activities for teenage criminals. The social, economic and political conditions developed in the Russian Empire, e.g. the abolition of serfdom, the judicial reform of 1864, etc., contributed to the gradual resolution of the crime prevention issue among minors. In the 19th and early 20th centuries normative legal acts were adopted, including provisions for increasing the legal protection of minors, compared to adult defendants and convicts. The government not only isolated juvenile criminals in specially created institutions, but also set the task of their correction and resocialization. It should be mentioned that humanistic views on the value of a child as an individuality and a member of society were the main principles of the crime prevention system, which was established in the Russian Empire in the middle of the 19th and early 20th centuries.

Key words: minors, criminal liability, the crime, punishment, criminal legislation, correctional institutions.